

תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה ומשמעותה לשאלת הפצת תורת הסוד

יוסף מרקוס*

א. פתיחה

תופעת התיקונים וההוספות של חכמי ימי הביניים על המהדורות הראשונות של הפירושים שהוציאו תחת ידם, היא מן המפורסמות.¹ אחד הביטויים המרתקים לעניין זה הוא ההוספות שהוסיף רמב"ן לפירושו לתורה בארץ ישראל, כפי שהדברים התבררו במחקרם היסודי של יוסף עופר ויהונתן יעקבס.² רמב"ן, שכל חייו בדק ועיין בפירושי שוב ושוב, כפי שניתן ללמוד מההשוואה בין דרשותיו המוקדמות לבין פירושו לתורה,³ ואף מהשוואה בין פירושי לחומשים השונים,⁴ הגיע לארץ ישראל בשנותיו האחרונות ושם עבר על הפירוש כולו שוב ותיקן את דבריו במאות מקומות. דרשת ראש השנה שמסר רמב"ן

* ד"ר יוסף מרקוס, המכללה האקדמית הרצוג. אני מודה מקרב לב לפרופ' עודד ישראלי שהעביר את המאמר תחת עינו הטובה.

1 ראו ש' אברמסון, "מהם ובהם (מחקר בתולדות הספר)", בתוך א' אבן שושן ואחרים (עורכים), ספר שלום סיון: אסופת דברי עיון וספרות, ירושלים תש"מ, עמ' 3–21; י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 109–188; "The Open Book in Medieval Hebrew Literature - The Problem of Authorized Editions", *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, Cambridge 2006, pp. 194–200. דרכו של הרמב"ם בעניין זה תופסת מקום כשלעצמה. ראו ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם ז"ל, ניו יורק תש"ח, עמ' ו–טו; י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 234; ד' הנשקה, 'לדרכי פתרון של סתירות במשנה תורה לרמב"ם', סיני קיב (תשנ"ג), עמ' נח–עג; הנ"ל, 'לחשיבתו ההלכתית של הרמב"ם: בין דינמיות פנימית לשמרנות ממסדית - לטיבה של ההלכה השקועה בספר המצוות' בתוך: א' רביצקי (עורך), הרמב"ם שמרנות, מקוריות, מהפכנות, ירושלים תשס"ט, עמ' 119–153.

2 י' עופר וי' יעקבס, תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל, ירושלים תשע"ג. על תולדות המחקר בעניין זה ראו שם, עמ' 21–26.

3 ראו ע' ישראלי, "מדרשת תורת ה' תמימה לפירוש התורה: אבני דרך ביצירתו של הרמב"ן", תרביץ פג, א–ב (תשע"ה), עמ' 163–195; הנ"ל, ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית, ירושלים תשפ"א, עמ' 108–125; י' מרקוס, "השלכתו של אברהם לכבשן האש וסיפור כליאתו בבית הסוהר בכתבי רמב"ן - עיון מחודש", עיוני מקרא ופרשנות [בדפוס].

4 ראו י' מרקוס, "תמורות בפירושו של רמב"ן לביטוי 'דרישת ה'", מגדים ס (תשפ"א), עמ' 57–68. ראו גם עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2) עמ' 65–66.

בעכו,⁵ היא היצירה הפרשנית האחרונה שהוא כתב בחייו, אך ניכר שהיא בנויה על גבי חידושים שכתב רמב"ן בעבר.⁶

עיון מדוקדק בנוסח הדרשה מעלה שאלה כבדת משקל באשר לסדר ולמבנה שלה, שכן נראה שישנה תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשה, לאחר אמירתה בפני הציבור וכאשר הכינה לפרסום, תוספת שיצרה חספוס במבנה הדין. כפי שאטען כאשר רמב"ן נשא את הדרשה, הוא התעלם מהפירוש הקבלי לביטוי 'יום תרועה' אף על פי שבעת כתיבת פירושו לתורה הוא כלל קטע זה. אומנם בעת הכנת הדרשה לפרסום ברבים הוא הוסיף את הפירוש הקבלי, אך שינה ויעד את הדברים לבעלי מסורת קבלית בלבד. להוכחת עניין זה, פשרו והשלכתו באשר לגישת רמב"ן לשאלת הפצת הסוד, מוקדש מאמר זה.

ב. מבנה הדרשה ותוכנה

דרשת ראש השנה נאמרה, כאמור, בעכו בשנותיו האחרונות של רמב"ן.⁷ כפי שציין יהלום,⁸ מלשונות שונות הפזורות לאורך הדרשה מוכח שהיא אכן נאמרה במקור בפני הציבור: "עוד האריכו רבותינו ז"ל במומי השופר כגון נסדק ונקב והן הלכות גדולות בפרטיהם ודקדוקיהם ואני מקצר בהם מפני טורח הצבור, אבל כללותיהם בדרך קצרה כך הוא"⁹; "ויש לנו על התירוף הזה קושיות גדולות אלא שמורא הציבור עלי שלא

⁵ כך מופיע בכתב יד וטיקן 185, קובץ המכיל מספר קטעי פרשנות של רמב"ן על דרך קבלה, בעניין הפרשנות על דרך הסוד המופיעה בדרשת ראש השנה: "כתב הרז"ל בדרשה שדרש בעכו בעניין ר"ה". כך גם עולה מהתוכן ההלכתי של הדרשה שכפי שהראה ש' יהלום, "הרמב"ן ובעלי התוספות בעכו: הנרטיב ההיסטורי בדרשת הרמב"ן לראש השנה", שלם ח (תשס"ט), עמ' 100-125, כולו פולמוס והתדיינות עם שיטתם של בעלי התוספות, שאת תלמידיהם, כידוע, פגש רמב"ן בעכו (ראו בביבליוגרפיה שציין שם יהלום, עמ' 103 הערה 13 והערה 23). אכן, אין חובה להניח (וכך, אומנם העיר יהלום שם, עמ' 101, לפי תומכו), שהדרשה נאמרה בראש השנה עצמו ויתכן שנאמרה כמה ימים לפני החג. ראו עוד להלן, עמ' 000. על כך שדרשה זו משקפת את שנותיו בארץ ישראל, עמדו גם עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 209-312 בהשוואתם בין קטע פרשני המופיע בדרשה וכן בהוספה שהוסיף רמב"ן לפירושו על שמות יב, ב.

⁶ יהלום, שם, עמ' 121 הערה 88 ציין רשימה ארוכה של מקבילות בין הדרשה לחידושי על מסכת ראש השנה. אולם ישראלי, ר' משה בן נחמן (לעיל, הערה 3), עמ' 337 הערה 55 העיר שחידושי הפרשניים של רמב"ן לראש השנה מופיעים לפנינו רק 'בלקוטות', ליקוטים של פרשנות רמב"ן על התלמוד שזמן כתיבתם אינו ברור דיו (ראו על כך שם, עמ' 56-57), כך שלמעשה ישנה אפשרות שליקוט דבריו בעניין זה נעשה על פי הדרשה. ראו גם שם, עמ' 347-352.

⁷ ההפניות לדרשה במאמר זה הם על פי מהדורתו של מ"ל קצנלנבוגן בתוך חידושי רמב"ן מועד, מהדורת הרשלר ירושלים תשמ"ז. בבסיסה של המהדורה עומד כת"י רומא קונסטנסה 2736. סקירה על כת"י (המעטים) של הדרשה, ניתן למצוא אצל ישראלי, ר' משה בן נחמן (לעיל, הערה 3), עמ' 335 הערה 50.

⁸ לעיל, הערה 3, עמ' 101.

⁹ שם, עמ' קמג.

תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה ומשמעותה לשאלת הפצת תורת הסוד

אטריח עליהם¹⁰; "וזה צריך פירוש ארוך אין עתה זמנו"¹¹; "עד כאן דברנו בהלכות שופר בקצרה"¹².

בבסיסה של דרשת ראש השנה עומד הפסוק בויקרא כג, כד "בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה". בעקבות ציטוט הפסוק, רמב"ן מעיר על כך שבמבט ראשון קשה להבין ממשפט זה, מדוע יש לעשות ביום זה מקרא קודש ומשווה את האופן המצומצם שבו תיארה התורה מועד זה, למועדים אחרים שבהם התורה נימקה באריכות את משמעותם.

לאחר הצגת השאלה, רמב"ן מבאר בהרחבה כל מילה או ביטוי בחלקו הראשון של הפסוק; תחילה הוא מפרש את הביטוי "באחד לחדש", ולאחר מכן את המילה "שבתון" ואת המילה "זכרון". לאחר שהוא מוכיח שהכוונה היא 'ליום דין', הוא מקדיש דיון ארוך למשמעותו של יום הדין הזה, ולבסוף מפרש את המילה "תרועה". כל חלק מחלקי הביאור הללו מתחיל עם המילים 'ועכשיו נפרש'; 'ועכשיו אנו צריכים לפרש' וכדומה.¹³

בשלב זה, לאחר שהוא מוכיח שתרועה נעשית באמצעות שופר, הוא כותב "והשופר הזה האריכו בו רבותינו לפרש לנו מהותו ואיכותו, וכן פירשו לנו בתרועה עצמה מהותה ואיכותה" ומתחיל לדון באריכות בדיני תקיעת שופר. סדר הדיון ההלכתי הוא כדלהלן: א. באיזה שופר תוקעים; ב. שופר וחצוצרות בתענית; ג. מומי שופר ושיעורו ובכך מסיים ואומר: "עד כאן דברנו בהלכות שופר בקצרה"; ד. הלכות תרועה – קולות השופר; ה. כוונת התקיעה; ו. היחס בין הברכות לתקיעה; ז. תקיעה בשבת.

לאחר דיני תקיעת שופר, הוא עובר לדון בתפילת ראש השנה על פי תתי הנושאים האלה: א. שלושת הברכות, מלכויות, זיכרונות ושפורות; ב. ההוספות שנהגו להוסיף בברכות הראשונות והאחרונות של התפילה; ג. חובת היחיד בתפילה. פסקת הסיום של הדרשה חוזרת לעסוק בראש השנה כיום דין ובהשלכה האישית שיש לעניין זה על כל אדם – החובה לחזור בתשובה ולהרבות בתפילה. מתוך זה רמב"ן מרחיב במעלת ארץ ישראל והישיבה בה ובחובה המיוחדת לשוב בתשובה בארץ, ומסיים בדברים על קיבוץ גלויות והגאולה ובהחלטתו האישית, לאור כל זאת, לסיים את חייו בארץ.

ניתן, אם כן, לחלק את הדרשה לשלושה חלקים מרכזיים: דיון פרשני במקרא, דיון פרשני בתלמוד ופסקת סיום. יש להעיר שבאופן עקרוני כמו שהדיון המקראי הוא לפי סדר הפסוקים, כך גם הדיון התלמודי: רמב"ן עוקב אחר סדר המשנה והסוגיות בבבלי ראש השנה בפרקים שלישי ורביעי בכל מה שקשור להלכות השופר והתפילה. ישנה, אומנם, חריגה אחת גדולה. הדיון של רמב"ן בהלכות תרועה וקולות השופר מופיע אצל רמב"ן מיד לאחר הדיונים על השופר עצמו, ואילו במשנת רבי דיון זה מופיע במשנה

10 שם, עמ' קנה.

11 שם, עמ' קפז.

12 לשונות אלו מופיעות בעיקר בחלק ההלכתי של דבריו. לאור זאת, נראה שאין לקבל את השערתו של ישראל, ר' משה בן נחמן (לעיל, הערה 3), עמ' 334 הערה 49; עמ' 336 הערה 53, שייתכן שהחלק ההלכתי לא היה חלק מהדרשה שבעל פה.

13 על פי מילות פתיחה אלו, חילק קצנלנבוגן (לעיל, הערה 7) את הדרשה לפרקים 0.

האחרונה במסכת ושם גם מופיעה הסוגייה בבבלי בעניין זה. אכן, הסדר של רמב"ן מובן על ידי רצונו לפתוח בדבר העיקרי.

ג. הכפילות וחוסר הסדר בדיון על 'זכרון תרועה'

העובדה שרמב"ן התבסס בדרשה על דברים שכתב בעבר, בולטת בייחוד במקבילות שבין החלק הראשון, שבו עוסק רמב"ן בפרשנות הפסוקים, לבין פירושו לתורה: הדיון על "באחד לחודש" מקביל לפירושו לשמות יב, ב¹⁴ ולפירושו לבראשית ח, ה; הדיון על "שבתון", "זכרון" ו"תרועה" מקביל לפירושו לויקרא כג, כד. אומנם, למרות המקבילות, בחלק מהמקרים ניכר שבדרשה רמב"ן מרחיב את הדברים הן בדרך הצגת השאלה הפרשנית והן בהסבר שהוא מעניק לפסוק¹⁵. כמו כן בחלק מהמקרים סדר הדיון השתנה בדרשה. אחד מהמקרים הללו הוא ההסבר של רמב"ן לעניין 'זכרון תרועה'. נציג את הדברים בטבלה:

פירוש לויקרא כג, כד ¹⁶	דרשה לראש השנה ¹⁷
<p>אבל 'זכרון תרועה', כמו 'יום תרועה יהיה לכם', יאמר שנריע ביום הזה ויהיה לנו לזכרון לפני השם, כמו שנאמר להלן 'ותקעתם בחצוצרות והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם'.</p> <p>ובעבור שאמר שם 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם', וכאן צוה בתרועה סתם במועד הזה בלבד, ואחרי כן אמר 'והקרבתם אשה', הנה התרועה הזאת אינה התרועה ההיא, שהיא בחצוצרות על הקרבן וזאת אינה על הקרבן, אבל היא חובה בכל ישראל והיא בשופר, כי לא צוה עדיין</p>	<p>אבל פירוש 'זכרון תרועה' כמו 'יום תרועה יהיה לכם', אומר הכתוב שיהיה לנו היום הזה שבתון ויהיה לנו זכרון תרועה שנריע בו ונזכר לפני השם, כענין שנאמר להלן ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם וגו' והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם.</p> <p>והנה לא נתפרש בתורה התרועה הזאת במה תהיה אי בשופר אם בחצוצרות,</p>

¹⁴ על ההבדל בסדר הדיון ועל ההקבלה בין מה שמופיע בדרשה לבין מה שמופיע בתוספת שהוסיף רמב"ן לפירושו בארץ ישראל, ראו עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 309-312.

¹⁵ ראו מה שכתבו על כך עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 586-597 באשר לדיון של רמב"ן על הציווי 'יהיה לכם שבתון'.

¹⁶ נוסח פירוש הרמב"ן כאן הוא על פי מהדורת 'מקראות גדולות: הכתר', בעריכת מנחם כהן. מופיע גם במרשתת בכתובת <https://www.mgketer.org/mikra/1/1/1/mg/0>.

¹⁷ עמ' קט-קיג.

<p>וכן לא פירש טעם המצוה הזאת למה התרועה ולא למה נצטרך זכרון לפני השם ביום הזה יותר משאר הימים, ולמה יצוה להיותו מקרא קודש כמו שהזכרתי למעלה. אבל מפני שקראו הכתוב יום זכרון ומפני שהוא בחדשו של יום הכפורים בראש החדש, ירמוז שבו יהיה דין לפני הקדוש ברוך הוא כי במ ידן עמים, בראש השנה יזכור יצוריו וישב לכסא שופט צדק, ואחרי כן בעשרת הימים ישא לפשע עבדיו ויכפר על השבים.</p> <p>כי הזכרון יאמרו אותו הכתובים על הדין בנשפטים, כמו "כל פשעיו אשר עשה לא יזכרו לו", "כל צדקותיו אשר עשה לא תזכרנה", "חטאות נעורי ופשעי אל תזכור כחסדך זכור לי אתה", "יען הזכרכם בכף תתפשו", "והוא מזכיר עון להתפש", כולם על שעת הדין, וכן "זכרה לי אלהים לטובה" "ואל תמח חסדי".</p> <p>והנה נתנה לנו התורה הענין הזה ברמז, והיה נודע בישראל מפי הנביאים ואבות קדושים עד משה רבינו, ועדין הוא בידינו קבלה ומפורסם בתלמוד.</p> <p>ומי שזכה להיות מקובל בסתרי התורה יראה הענין יותר מפורש בכתוב ולשון התורה יותר מבואר בו, כי התרועה היא שעמדה לאבותינו ולנו, וכמו שנאמר "אשרי העם יודעי תרועה", ומה הכתוב הזה מאשר, הרבה יודעין לעשות תרועה בחצוצרות ובשופרות ואוי להם ואוי למזלם, והרבה שאינם יודעין לתקוע כלל</p>	<p>לעשות חצוצרות, וסתם כל תרועה בשופר היא כמו שנאמר "והעברת שופר תרועה".</p> <p>ולא פירש הכתוב טעם המצוה הזאת, למה התרועה, ולמה יצטרך זכרון לפני השם ביום הזה יותר משאר הימים, ולמה יצוה להיותו מקרא קדש כלל. אבל מפני שהוא בחדשו של יום הכפורים בראש החדש, נראה שבו יהיה דין לפניו יתברך כי במ ידן עמים, בראש השנה ישב לכסא שופט צדק, ואחרי כן בעשרת הימים ישא לפשע עבדיו.</p> <p>נרמז בכתוב הענין כאשר נודע בישראל מפי הנביאים ואבות קדושים.</p> <p>ועל דרך האמת, תרועה היא שעמדה לאבותינו ולנו, שנאמר "אשרי העם יודעי תרועה", וכענין שכתוב "תרועת מלחמה", כי השם איש מלחמה. אם כן, "יום תרועה יהיה לכם", שיהיה היום לתרועה לנו. וכן "זכרון תרועה מקרא קדש", שיהיה הזכרון בתרועה, ולפיכך הוא מקרא קדש.</p>
--	--

<p>ואשריהם ואשרי חלקם, אלא תרועה היא מדת הדין ולכך אמר "תרועה יתקעו למסעיהם", ואומר עליה "קומה ה' ויפוצו אויביך וינסו משנאיך מפניך", וכן תראה כי חומת יריחו נפלה מפני התרועה דכתיב "עד יום אמרי לכם הריעו והריעותם", וכתוב "ויריעו כל העם תרועה גדולה ותפל החומה", ולפי שהיא היתה תחלה בכבוש הארץ רצה הקדוש ברוך הוא שתהיה מדת הדין מתוחה כנגדם ולכך היתה חרם. ואונקלוס רמז זה שתרגם "ותרועת מלך בו" ושכינת מלכהון ביניהון". ולפי שהתרועה מדת הדין אמר "אשרי העם יודעי תרועה" שמקרכת אליה הדעת כי הידיעה תאמר על הדבקות כמו "והאדם ידע", "בתולה ואיש לא ידעה", ואמר "יום תרועה יהיה לכם" כי היום יהיה לנו.</p>	
<p>ולא הוצרך להזכיר שופר כי השופר רמז "ביום" והתרועה בו, והנה פירש הכתוב כי הוא יום דין ברחמים, והוא שאמר ב"אשרי העם יודעי תרועה" כי "תפארת עוזמו אתה" כי תפארת מדת רחמים ועז מדת הדין. ואלו דברים מסתרי התורה הם ואין ראוי לדבר בהם ברבים וגם לא לכל היחידים.</p>	<p>ולא הוצרך להזכיר שופר, כי השופר רמז 'ביום' והתרועה בו, והנה הוא יום דין ברחמים לא תרועת מלחמה.</p>
	<p>ומפני זה הזכיר הכתוב התרועה, שכבר קבלה ביד רבותינו וכל ישראל רואים עד משה רבינו שכל תרועה פשוטה לפניו ופשוטה לאחריה. ולמה יזכיר הכתוב תרועה ולא יזכיר התקיעות כלל, לא בראש השנה ולא ביום הכפורים, אבל התקיעה היא הזכרון והוא השופר, והתרועה כשמה, ומפני שהיא כלולה מן הרחמים תקיעה לפניו ולאחריה. ולפיכך אמר "ביודעי תרועה", כי בצדקה ירומז "כי תפארת עוזמו אתה". והנה זה מבואר</p>

<p>ועשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים רמז לעשרת ספירות בלימה, כי ביום הכיפורים יתעלה בהם 'ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש' כידוע בקבלה.</p> <p>וגם יש בזה אות בשמים שהחודש הזה מזלו מאזנים, והוא בחודש הזה מזל הצומח, להגיד "כי בו פלס ומאזני משפט לה".</p>	<p>כי הכל תלוי בתשובה, אלא בראש השנה מתיחד במדת הדין ומנהיג עולמו, וביום הכפורים במדת הרחמים, והוא מאמרם (ר"ה לב ב) מלך יושב על כסא דין וכו', ראש השנה יום דין ברחמים ויום הכפורים יום רחמים בדין.</p> <p>ומן הענין שפירשנו תבין טעם הכתוב במסעות "תרועה יתקעו למסעיהם" ובהקהיל את הקהל תתקעו ולא תריעו", כי במסעיהם כתוב "ויסע מלאך האלהים", וכתוב "ויפוצו אויביך וינוסו משנאיך מפניך", כטעם "פני ה' בעושי רע". ובהקהיל את הקהל נאמר "שובה ה' רבבות", כטעם "ויהי בישורון מלך בהתאסף ראשי עם יחד".</p> <p>ועשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים ירמוז לעשר ספירות, כי ביום הכפורים יתעלה בהם 'ויגבה ה' צבאות במשפט' כידוע בקבלה,</p> <p>וגם יש בזה אות בשמים, שהחדש הזה מזלו¹⁸ מאזנים כי בו פלס ומאזני משפט לה'.</p>
--	--

¹⁸ על פניו במשפט זה יש הוכחה נוספת לכך שראש השנה הוא יום דין. אולם העובדה שהדברים מובאים בסוף הדיון לאחר ההסבר על 'דרך האמת' יכולה ללמד על המקום הנמוך יחסית שדברים אלו תופסים בסולם ההוכחות של רמב"ן. מעניין להשוות את לשון הדברים בפירוש לתורה ובדרשה לראש השנה ללשון דבריו של רמב"ן בדרשת 'תורת ה' תמימה' שנאמרה בשלב מוקדם יותר של חייו: "וכן תחשוב בימים, אם אמת הוא שהב"ה דן עולמו בראש השנה ומתחלת בריאתו של עולם יסד כן, ורמזו כן לבריותיו בשמים שמזל החדש מאזנים, אם כן מי שגלה לך סודו ואמר לך ביום פלוני תבא לפניו בדבר תחנה והשתחויה ותתרצה לבוראך, וביום עשירי ממנו תתענה ויכפר לך, וכן כל דבר ודבר אמר לך מעשה פלוני מחבר ומקרב אותך לבוראך ומעשה פלוני נמאס ומרחיק אותך מלפניו, איך לך חכמה אלא זו ואין לך דעת ותבונה כזו". כאן רמב"ן רואה בעניין המזל 'רמז', ואילו בפירוש ובדרשת ראש השנה הוא התבטא 'יש בזה אות'. כמו כן, כאן רמב"ן מביא את הרמז הזה כהוכחה מרכזית. אומנם קשה להשוות בין המקורות משום שבדרשת 'תורת ה' תמימה' הדברים מובאים בקיצור נמרץ, אולם בכל זאת, אי אפשר להתעלם מהעובדה שהוא בוחר להביא שם דווקא רמז זה.

<p>¹⁹ כמו טלה בניסן שמורה על ענין הפסח שהיו המצרים עובדים לו שהיה מזל ארצם לפי דעתם. והיה במעלתו ובמבט טוב להם והשפילו הקדוש ברוך הוא וצוה לישראל לשחטו, והוא שאמר מכור הברזל ממצרים כמו שאמר רבי אברהם וכו'.</p> <p>הנה שאומר הוא יום דין, והוא פ' "יום תרועה" ו"זכרון תרועה" והוא מפורש בדברי רבותינו כמו ששנינו בראש השנה "כל באי העולם עוברין לפני כבני מרון" ואמרו "שלושה ספרים נפתחין בראש השנה" וכו', וכן הרבה בדבריהם.</p>	
---	--

ניתן לזהות מספר הבדלים בולטים בין המקורות:

1. ראשית, בפירושו לתורה, לאחר שרמב"ן מסביר ש'זכרון תרועה' משמעו 'יום תרועה', יום שיש להריע בו ולהיזכר לפני ה', הוא מסביר כיצד ניתן ללמוד מהפסוקים שהתרועה היא בשופר ולאחר מכן שואל מדוע בעצם צריך זיכרון לפני השם דווקא ביום זה. לעומת זאת, בדרשה, לאחר ההסבר ש'זכרון תרועה' משמעו 'יום תרועה', רמב"ן אינו מסביר כיצד אנו יודעים שהתרועה בשופר אלא במקום זאת שואל על עניין זה. כך שלמעשה, שלא כמו הפירוש לתורה שבו הוא שאל בשלב זה שאלה אחת, בדרשה הוא שואל שתי שאלות: כיצד יודעים שהתרועה בשופר ומדוע בעצם צריך זיכרון לפני השם דווקא ביום הזה.

2. גם התשובה שמופיעה לאחר השאלה (או שתי השאלות, כפי שמופיע בדרשה), אינה זהה לחלוטין: בפירוש לתורה רמב"ן מספק רק תשובה אחת לשאלה זו, הקרבה בין יום הכיפורים לראש השנה. לעומת זאת, בדרשה רמב"ן מביא לכך גם תשובה נוספת המתבססת על ההוכחה שהמילה 'זכרון' בתנ"ך קשורה לדין. מסתבר שרעיון זה התחדש לו בארץ ישראל אף על פי שהוא לא בחר להוסיפו גם בפירושו לתורה.²⁰ אולם, למרות שוני זה, יש לשים לב שגם בדרשה שתי התשובות עונות רק על השאלה, מדוע דווקא ביום זה צריך להיזכר לפני ה' ולא על השאלה, כיצד אנו יודעים שהתרועה היא בשופר. בפירושו לתורה אין בכך כל קושי משום שרמב"ן עוד לפני כן הסביר עניין זה, אולם העניין בדרשה דורש תשומת לב משום שהקורא או השומע עדיין לא קיבל הסבר אליו.

¹⁹ קטע מקביל לכך מופיע בפירושו לתורה לשמות יב, ג ודברים ד, יט.

²⁰ האם הדבר מעיד שרמב"ן כתב את הדרשה לאחר שכבר סיים את 'מפעל התוספות' לפירושו לתורה? נדמה שקשה לומר בעניין זה דברים ברורים בייחוד לאור העובדה שיש גם דוגמאות הפוכות שבהן קטע שהוסיף רמב"ן לפירושו לתורה בארץ ישראל לא בא לידי ביטוי בדרשה. ראו עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 311-312. והדברים עוד צריכים בירור.

3. בשני המקורות רמב"ן ממשיך וקובע שאומנם זה רמוז בפסוקים, כפי שהסביר לעיל, אך יש לנו קבלה בעניין זה מנביאים ואבות קדושים. זוהי למעשה עוד תשובה לשאלה שהעלה רמב"ן על אופיו של היום כיום דין. לאחר מכן, הוא ממשיך ולמעשה מספק תשובה נוספת על דרך הסוד. מעבר לעובדה שלשון הפתיחה של הקטע שונה בשני המקורות, וכפי שנראה בהמשך, יש לשים לב שאף על פי שתוכן הדיון דומה מאוד, סדר הדברים שונה ויש גם כמה הבדלים וכפי שניתן לראות בטבלה. לגבי סדר הדיון, בפירוש התורה רמב"ן מתחיל ומסביר את משמעות התרועה על פי הקבלה, עוצר את ההסבר ומסביר שאם כך, ברור שהתרועה היא בשופר דווקא, ולאחר מכן ממשיך ומסביר את משמעות התרועה. לעומת זאת, בדרשה רמב"ן קודם כול מסביר באריכות את משמעות התרועה על פי הקבלה, ולאחר מכן מסיים וכותב שלאור משמעות זו ברור שהתרועה היא בשופר דווקא.

יש הבדלים ניכרים גם בתוכן. ניתן לראות שיש קטעים בפירוש התורה שלא מופיעים בדרשה וכן להפך. כך, לדוגמה, בפירוש לתורה רמב"ן מקשר לכל העניין את התקיעה לפני ואחרי התרועה, ומסביר שהתקיעות הן מידת הרחמים העוטפות את מידת הדין. נוסף על כך הוא מזכיר את הצורך בתשובה ואת ההבדל בין ראש השנה כיום דין ברחמים ובין יום הכיפורים כיום רחמים בדין. לעומת זאת בדרשה רמב"ן אינו מביא את כל נושא התשובה, אלא מבאר ביתר הרחבה את הפסוק "אשרי העם יודעי תרועה" ואת העניין הידיעה לאור הביאור שלו לרעיון התרועה והדין, וכן את הפסוק בהמשך המזמור שם "כי תפארת עזמו אתה". הוא גם מקשר את תרגום אונקלוס "ושכינת מלכהון ביניהון" לפסוק "תרועת מלך בו" לעניין זה.²¹

4. ההבדל בין המקורות בעניין התשובה על דרך הסוד לא מסתכם בסדר הדברים, ויש לשים לב למשמעות השונה של התשובה על דרך הסוד בשני החיבורים. כאמור, בתחילת הדיון בדרשה על 'זכרון תרועה' רמב"ן הציב שתי שאלות: מדוע יש להריע ולהיזכר ומדוע דווקא בשופר. אך בניגוד לפירוש לתורה שם הוא סיפק הסבר על דרך הפשט לשאלה מדוע דווקא בשופר, ורק לאחר מכן הוא ענה על השאלה על דרך הסוד, בדרשה הדיון על דרך הסוד מספק לראשונה תשובה לגבי זהות הכלי שבו מריעים, בעוד שלשאלה מדוע יש להריע ולהיזכר ביום זה כבר ניתנו כמה תשובות: רמזים בכתוב ומסורת מנביאים. מצד אחד, בדרשה רמב"ן בחר להציב את השאלה על זהות הכלי בצורה בולטת יותר, אך מצד שני הוא לא סיפק לכך תשובה על דרך הפשט, אלא רק על דרך הסוד.

ניתן היה לחשוב שרמב"ן חזר בו בדרשה מההוכחות על דרך הפשט שהוא הביא בפירושו לתורה לכך שהתרועה היא בשופר. לו כך היו פני הדברים, גם לא היה קושי של ממש בכך שהוא מספק תשובה על דרך הסוד ולא על פי הפשט, משום שמצאנו

²¹ הבדל נוסף הוא שבדרשה רמב"ן מאריך הרבה יותר בעניין פרשת החצוצרות וסיפור כיבוש יריחו. אלא שלמעשה עניין זה מופיע גם אצל רמב"ן בפירושו לתורה במדבר י' ושם סיים זהמשכיל יבין.

מקרים נוספים בהן רמב"ן הלך בדרך זו וענה על דרך הסוד בלבד לשאלות העולות מפשט הכתוב.²²

אולם עיון בהמשך הדרשה מלמד שלאחר שרמב"ן מאריך מאוד בהסבר משמעותו של יום הדין, ובשאלה על מה בדיוק הקב"ה דן את האדם, וזהו אחד מהחלקים הארוכים ביותר בדרשה,²³ הוא פתאום 'נזכר' בהוכחות שעל דרך הפשט כאשר הוא עובר לדון במשמעות 'התרועה':²⁴

ועכשיו נפרש תרועה שצוה בתורה שנעשה תרועה ולא באר בפירוש אם היא בשופר או במצלתיים כדכתיב "בצלצלי תרועה" או בחצוצרות דכתיב "וחצוצרות התרועה בידו". קבלו רבותינו וראו מן הנביאים עד משה רבינו מפי הגבורה שהיא בשופר, ובאמת שכך הוא משמען של פסוקים הללו שהרי הכתוב אומר "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם". וכן במועד הזה צוה בתרועה סתם ואחר כך אמר "והקרבתם אשה לה", נלמד מזה בביאור שאין תרועה זו התרועה ההיא, שאותה היא על הקרבן וזו אינה על הקרבן, אבל היא חובה ליום בכל ישראל, והיא בשופר שעדין לא צוה על החצוצרות, וכשצוה עליהן פירש כל מה שנעשה בהן, "והיו לך למקרא העדה ולמסע" וגו' "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי" וגו', על הקורבנות, "וכי תבאו מלחמה בארצכם". ולא אמר וביום הזכרון והרעותם מלבד תרועה שעל הקרבנות. וסתם כל תרועה בשופר היא כמו ביום הכיפורים שנאמר והעברת שופר תרועה, ולרבותינו עוד בגמרא מדרשים בגזירה שוה ובהיקישא שמצות התרועה הזאת בשופר.

אלא שהבאת הדברים בשלב זה מעוררת כמה תמיהות: ראשית, מדוע באמת דחה רמב"ן את ההוכחות הללו להמשך הדרשה ולא הביאם לפני ההסבר שלו על דרך הסוד, כפי שעשה בפירושו לתורה? שנית, מה בכלל פשר הדיון הנפרד 'בתרועה' בשלב זה והצבת השאלה "ולא ביארה בפירוש אם היא בשופר או במצלתיים כדכתיב בצלצלי תרועה או בחצוצרות", אם שאלה זו כבר נשאלה לפני כן במפורש עוד לפני שהוא הביא את ההסבר על דרך הסוד? כפי שראינו לעיל, בדרשה התחיל רמב"ן את הדיון ב'זכרון תרועה' בשתי שאלות, שאחת מהן מקבילה לשאלה המופיעה כאן בדיון על 'התרועה', ולא ברור, אם כן, מדוע הוא שואל אותה שוב כאן ומה פשרה של כפילות זו?

22 כן, לדוגמא, בפירושו לבמדבר טו, לח. ראו על כך אצל E. Wolfson, "By Way of Truth: Aspects of Nahmanides Kabbalistic Hermeneutic", *The Association For Jewish Studies Review* 14 (1989), pp. 153–129; ישראל, ר' משה בר נחמן (לעיל, הערה 3), עמ' 170–169.

23 עמ' קיג-קכ.

24 עמ' קכ-קכא.

תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה ומשמעותה לשאלת הפצת תורת הסוד

נראה שהפתרון לבעיה זו נעוץ בכך שלפנינו תחיבה מאוחרת לדרשה המקורית, תחיבה שיצרה כפילות ואי סדר בדיון. השאלה שיש לדון בה כעת היא, כמובן, איזה קטע בדיוק הוסיף רמב"ן מאוחר יותר. פחות נראה שהדיון הנפרד על 'התרועה', שבו מעלה רמב"ן שוב את השאלה על אודות זהות הכלי, הוא זה שהתווסף משתי סיבות: ראשית, זוהי יחידה סגורה, המתאימה למבנה הדיון של רמב"ן בדרשת ראש השנה, שבה הוא עובר מילה מילה ומסביר אותה ופותח במילה 'עכשיו'.²⁵ שנית, אם באמת הוא כבר שאל את השאלה כאשר הוא דן ב'זכרון תרועה', קשה להבין מדוע הוא ידון בה בהרחבה שוב. אם כך, יש להניח שדווקא אחד הקטעים שנידונו סביב הביטוי 'זכרון תרועה' הוא שהתווסף לאחר שרמב"ן נשא את הדרשה. נראה שיש לשחזר את קורות הדברים כך: מסתבר שכאשר נשא רמב"ן את הדרשה, הוא אכן דן בנפרד ב'זכרון תרועה' ו'בתרועה'. הדיון הראשון עסק בצמד המילים הללו, שאי אפשר להפרידם כאשר דנים בשאלה מדוע צריך להריע ולהיזכר לפני ה' דווקא ביום זה, אך לא עסק בזהות הכלי שבו יש להריע, והדיון השני עסק 'בתרועה' בלבד ובשאלה באיזה כלי מדובר. משמעותה של טענה זו היא שבמקור השאלה על זהות השופר בתחילת הדיון על 'זכרון תרועה' לא הופיעה. באמת, כפי שראינו לעיל, בדרשה כפי שהיא לפנינו, לאחר שמופיעות שתי השאלות סביב הדיון על 'זכרון תרועה', רמב"ן ענה תחילה רק על השאלה השנייה בלבד, מדוע יש צורך להיזכר לפני ה' בתרועה ביום זה והתשובות התבססו על רמזים במקרא המלמדים שזהו יום דין ועל כך שיש לנו מסורת מאבותינו שאכן זהו יום דין.

אולם כעת יש לשאול, כמובן, מה יכול היה להביא את רמב"ן להוסיף מאוחר יותר את השאלה על השופר בדיון על 'זכרון תרועה' וליצור כפילות זו? נראה שהתשובה הנראית ביותר היא שהוספת השאלה נבעה מהוספת קטע שלם, שלא היה חלק מהדרשה המקורית, הלוא הוא ההסבר על דרך הסוד המופיע לאחר ההסבר על דרך הפשט למשמעות 'זכרון תרועה':

ומי שזכה להיות מקובל בסתרי התורה יראה הענין יותר מפורש בכתוב ולשון התורה יותר מבואר בו, כי התרועה היא שעמדה לאבותינו ולנו, וכמו שנאמר אשרי העם יודעי תרועה...

ולא הוצרך להזכיר שופר כי השופר רמז ביום והתרועה בו, והנה פירש הכתוב כי הוא יום דין ברחמים, והוא שאמר באשרי העם יודעי תרועה כי תפארת עוזמו אתה כי תפארת מדת רחמים ועז מדת הדין, ואלו דברים מסתרי התורה הם ואין ראוי לדבר בהם ברבים וגם לא לכל היחידים.

קטע זה, שצוטט במלואו לעיל בטבלה, עוסק בעיקרו בהסבר משמעות התרועה, שעל פיו משמעו של היום הוא להעלות את מידת הדין ולמזג אותה עם מידת הרחמים. המשמעות של ראש השנה כיום דין היא שמידת הדין, המסומלת בתרועה, בולטת ביום זה. לצד זה, 'יום' מלמד על מידת הרחמים שאליה צריך להעלות את מידת הדין. 'יום

²⁵ ראו לעיל, ליד הערה 15.

יוסף מרקוס

זכרון' ו'זכרון תרועה' משמעותם דין ברחמים. ומכיוון שהתרועה היא קול של דין, הרי שכדי לעשות 'דין ברחמים', ברור שיש לתקוע בשופר דווקא שהוא רחמים.²⁶ אם כן, קטע קבלי זה מסביר בעיקר את 'זכרון תרועה' אך, בסופו, הוא מסביר כיצד יודעים שהתקיעה היא בשופר. יושם לב לדברי הסיום של קטע זה: "ואלו דברים מסתרי התורה הם ואין ראוי לדבר בהם ברבים וגם לא לכל היחידיים". משפט שכזה, הנאמר בדרשה לציבור, אפילו מדובר על תלמידי חכמים, ודאי טומן בחובו סתירה פנימית בין הקביעה העקרונית לבין המעשה בפועל, וממילא יש להניח שכל הקטע הזה אכן לא נאמר לפני הציבור ולא היה כלול בדרשה המקורית. לאחר שנשא רמב"ן את הדרשה, הוא החליט, לקראת פרסום הדרשה, להוסיף קטע זה העוסק בסופו גם בזהות הכלי, ובעקבות זאת 'נאלץ' רמב"ן להוסיף לפני כן גם שאלה על זהות הכלי, וכך נוצרה הכפילות בדרשה כפי שהיא לפנינו.²⁷

אציג כעת בטבלה את הדרשה המקורית מול ההוספה המשוערת. בעמודה הימנית אציג את נוסח הדרשה המקורית ואסמן באמצעות [ ] את מקום ההוספה. תוכן ההוספה יובא בעמודה השמאלית:

הוספה לדרשה	דרשה מקורית
	עכשיו נפרש 'זכרון תרועה.... אבל פירוש 'זכרון תרועה' כמו "יום תרועה יהיה לכם", אומר הכתוב שיהיה לנו היום הזה שבתון ויהיה לנו זכרון תרועה שנריע בו ונזכר לפני השם, כענין שנאמר להלן ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם וגו' והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם.
והנה לא נתפרש בתורה התרועה הזאת במה תהיה אי בשופר אם בחצוצרות,	[[
	ו] לא פירש טעם המצוה הזאת למה התרועה ולא למה נצטרך זכרון לפני השם ביום הזה יותר משאר הימים, ולמה יצוה להיותו מקרא קודש כמו שהזכרתי
	כן

²⁶ ראו גם מה שכתב על כך מ' הלברטל, על דרך האמת, ירושלים 2006, עמ' 278 ובהערה 410 שם.

²⁷ על כך ששילוב קטעים מחיבורים קדומים בתוך חיבורים חדשים אצל רמב"ן גרמו, פעמים, לחוסר סדר ו'תפרים מלאכותיים', ראו ישראלי, תורת ה' תמימה (לעיל, הערה 0003) עמ' 184-187.

<p>ומי שזכה להיות מקובל בסתרי התורה יראה הענין יותר מפורש בכתוב ולשון התורה יותר מבואר בו, כי התרועה היא שעמדה לאבותינו ולנו, וכמו שנאמר "אשרי העם יודעי תרועה", ומה הכתוב הזה מאשר, הרבה יודעין לעשות תרועה בחצוצרות ובשופרות ואוי להם ואוי למזלם, והרבה שאינם יודעין לתקוע כלל ואשריהם ואשרי חלקם, אלא תרועה היא מדת הדין ולכך אמר "תרועה יתקעו למסעיהם", ואומר עליה "קומה ה' ויפוצו אויביך וינסו משנאיך מפניך", וכן תראה כי חומת יריחו נפלה מפני התרועה דכתיב "עד יום אמרי לכם הריעו והריעותם", וכתיב "ויריעו כל העם תרועה גדולה ותפל החומה", ולפי שהיא היתה תחלה בכבוש הארץ רצה הקדוש ברוך הוא</p>	<p>למעלה. אבל מפני שקראו הכתוב יום זכרון ומפני שהוא בחדשו של יום הכיפורים בראש החדש, ירמוז שבו יהיה דין לפני הקדוש ברוך הוא כי במ ידן עמים, בראש השנה יזכור יצוריו וישב לכסא שופט צדק, ואחרי כן בעשרת הימים ישא לפשע עבדיו ויכפר על השבים.</p> <p>כי הזכרון יאמרו אותו הכתובים על הדין בנשפטים, כמו "כל פשעיו אשר עשה לא יזכרו לו", "כל צדקותיו אשר עשה לא תזכרנה", "חטאות נעורי ופשעיו אל תזכור כחסדך זכור לי אתה", "יען הזכרכם בכף תתפשו", "והוא מזכיר עון להתפש", כולם על שעת הדין, וכן "זכרה לי אלהים לטובה" "ואל תמח חסדי".</p> <p>והנה נתנה לנו התורה הענין הזה ברמז, והיה נודע בישראל מפי הנביאים ואבות קדושים עד משה רבינו, ועדין הוא בידינו קבלה ומפורסם בתלמוד.</p> <p style="text-align: right;">]</p>
--	---

<p>שתהיה מדת הדין מתוחה כנגדם ולכך היתה חרם. ואונקלוס רמז זה שתרגם "ותרועת מלך בו" ושכינת מלכהון ביניהון". ולפי שהתרועה מדת הדין אמר "אשרי העם יודעי תרועה" שמקרבת אליה הדעת כי הידיעה תאמר על הדבקות כמו "והאדם ידע", "בתולה ואיש לא ידעה", ואמר "יום תרועה יהיה לכם" כי היום יהיה לנו.</p> <p>ולא הוצרך להזכיר שופר כי השופר רמז "ביום" והתרועה בו, והנה פירש הכתוב כי הוא יום דין ברחמים, והוא שאמר ב"אשרי העם יודעי תרועה" כי "תפארת עוזמו אתה" כי תפארת מדת רחמים ועז מדת הדין. ואלו דברים מסתרי התורה הם ואין ראוי לדבר בהם ברבים וגם לא לכל היחידים.</p>	<p>[ועשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים רמז לעשרת ספירות בלימה, כי ביום הכיפורים יתעלה בהם "ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש" כידוע בקבלה. וגם יש בזה אות בשמים שהחודש הזה מזלו מאזנים, והוא בחודש הזה מזל הצומח, להגיד "כי בו פלס ומאזני משפט לה".</p> <p>²⁸ כמו טלה בניסן שמורה על ענין הפסח שהיו המצרים עובדים לו שהיה מזל ארצם לפי דעתם. והיה במעלתו ובמבט טוב להם והשפילו הקדוש ברוך הוא וצוה לישראל לשחטו, והוא שאמר מכור הברזל ממצרים כמו שאמר רבי אברהם וכו'.</p> <p>הנה שאומר הוא יום דין, והוא פ' "יום תרועה" ו"זכרון תרועה" והוא מפורש בדברי רבותינו כמו ששנינו בראש השנה "כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון"</p>
---	---

קטע מקביל לכך מופיע בפירושו לתורה לשמות יב, ג ודברים ד, יט.

	<p>ואמרו "שלושה ספרים נפתחין בראש השנה" וכו', וכן הרבה בדבריהם. עכשיו נפרש תרועה שצותה התורה ולא ביארה בפירוש אם היא בשופר או במצלותים כדכתיב בצלצלי תרועה או בתצוצרות דכתיב וחצוצרות התרועה בידו, קבלו חכמים וראו מן הנביאים עד משה רבינו מפי הגבורה שהתרועה בשופר, ובאמת שכן הוא משמען של פסוקים הללו שהרי הכתוב אומר וביום שמחתכם וגו', (וכן) [וכאן] במועד הזה צוה בתרועה סתם ואחר כך אמר והקרבתם אשה לה', נלמוד מזה בביאור שאין תרועה זו התרועה ההיא, שאותה היא על הקרבן וזו אינה על הקרבן, אבל היא חובה ליום בכל ישראל, והיא בשופר שעדין לא צוה על החצוצרות, וכשצוה עליהן פירש כל מה שנעשה בהן והיו לך למקרא העדה וגו' וביום שמחתכם ובמועדיכם וגו', וכי תבאו מלחמה בארצכם, ולא אמר וביום הזכרון והרעותם מלבד תרועה שעל הקרבנות, וסתם כל תרועה בשופר היא כמו ביום הכיפורים שנאמר והעברת שופר תרועה, ולרבותינו עוד בגמרא מדרשים בגזירה שוה ובהיקישא שמצות התרועה הזאת בשופר...</p>
--	--

ג. מדוע השמיט רמב"ן את ההסבר הקבלי?

אם שחזרתי נכון את מהלך הדברים, יש צורך להסביר, כמובן, מדוע יש הבדל בין הדברים שנאמרו לפני הציבור ובין פרסומה של הדרשה בכתב. אפשרות אחת היא שהדבר קשור לנמענים של הדרשה, שהיו מבעלי התוספות ותלמידיהם.²⁹ כפי שציינו חוקרים רבים, בבתי המדרש של בעלי התוספות עסקו בעיקר בתלמוד ובמקרא והם לא היו חשופים לא לעולם הפילוסופיה מזה, ולא לעולם הקבלה מזה.³⁰ אומנם כפי שהראה

²⁹ ראו לעיל, הערה 5.

³⁰ ראו א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 20; א"א אורבך, בעלי התוספות כרך א, ירושלים תש"מ, עמ' 388-411; א' קנרפוגל, סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי

יהלום,³¹ אחת מהמגמות של הדרשה בחלקה ההלכתי הוא עימות חזיתי ללא חשש עם תפיסתם של בעלי התוספות, אך אפשר שיש להבדיל בין תחום שיש בו שפה משותפת ובין תחום שאינו אומר דבר לשומעים.³²

עם זאת, נדמה שיש להביט על עניין זה באופן רחב יותר. ישנה לפנינו הוכחה נוספת ומאוד חשובה לטענה שהעלו כמה חוקרים שלפיה בתקופה המאוחרת של חייו חל שינוי עקרוני בגישתו של רמב"ן לפרסום סתרי תורה. החוקרים נחלקו באשר לגישתו העקרונית של רמב"ן על אודות הנחלת הסודות הקבליים לציבור הרחב, בין השאר גם על רקע הפעילות של מקובלים אחרים בני עירו במאה השלוש עשרה. שתי הגישות העקרוניות באות לידי ביטוי כבר בכתביהם של גרשום שלום ומשה אידל.³³ טען שרמב"ן ראה ערך רב בחשיפת הקבלה, אם כי בזהירות, וכך יש להבין את מאות הקטעים בחיבורו לתורה שבהם הוא עוסק בענייני סוד וקבלה. לעומתו, אידל³⁴ סבר שהעובדה שרמב"ן לא כתב חיבור שיטתי בענייני קבלה, לא כמו פירושי השיטתיים לתלמוד ולתורה, מעידה דווקא על מגמה של הסתרה. גם האופן המקודד והסתום שבו הובאו הקטעים על דרך הסוד בחיבורו, מוכיח טענה זו. נושא זה נידון במחקר בעשרות השנים האחרונות,³⁵ ואחד ממוקדי הדיון הוא האזהרה של הרמב"ן בסוף הקדמתו לתורה:³⁶

ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר בכתבת פירוש התורה, אבל אתנהג כמנהג הראשונים להניח דעת התלמידים יעפי הגלות והצרות, הקוראים בסדר בשבתות ובמועדים, ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים לשומעים וליודעים חן. ואל חנון יחנונו ויברכנו ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם.

התוספות, ירושלים תשע"א, עמ' 11–20. מחקרו של קנרפוגל נועד אומנם לחשוף ביטויים לתורת הסוד והמאגיה גם בתנועת בעלי התוספות, אולם ברי שהתמונה הכוללת שלפיה הקבלה לא נתפסה כתחום לימוד ממשי בצפון ובמרכז צרפת, אינה משתנית. ראו גם מה שכתב קנרפוגל, שם, עמ' 184–189.

³¹ ראו לעיל, הערה 5.

יש לזכור שבעכו לא היו רק תלמידים של בעלי התוספות אלא פסיפס של יהודים מארצות מוצא שונים: חוגי מקובלים יוצאי קטלוניה ופרובנס, יוצאי דרום ספרד ופרובנס המזדהים עם הרמב"ם ועם תפיסות רציונליסטיות ויהודים מארצות המזרח (ראו על כך בהרחבה אצל י' פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א עמ' 13–14, 82, 94–95, 268–269; ד' יעקבי, "היהודים היוניציאנים בעכו הצלבנית במאה ה"ג", קתדרה 20 [תשמ"א], עמ' 51–56). גם חלק מקבוצות אלו לא היו מורגלים במסורות הקבלה הקטלונים. אומנם יהלום (שם, עמ' 118) מעיר שבכמה מקומות בדרשה (עמ' קיב; קפז–קפז) רמב"ן בנה את דבריו על עקרונות האסטרולוגיה והתעלם מהמחנה המימוני שהתנגד לכך.

³² ראו ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 150; הנ"ל, *Origins of the Kabbalah*, Princeton 1987, p. 385.

³³ מ' אידל, "ר' משה בן נחמן: קבלה, הלכה ומנהיגות רוחנית", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 559.

³⁴ סקירה רחבה בעניין תולדות המחקר בעניין זה ראו אצל ישראלי (לעיל, הערה 3), עמ' 224.

³⁵ ואילך. ראו גם להלן הערה 42.

³⁶ ראו שלום, שם; אידל, שם, עמ' 560–561.

תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה ומשמעותה לשאלת הפצת תורת הסוד

ואני הנני מביא בברית נאמנה והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר זה, לבל יסבור סברא ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה. כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דברי ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה, זולתי מפי מקובל חכם, לאזן מקבל מבין. והסברא בהן אולת מחשבה, מועלת רבת הנזקין מונעת התועלת. אל יאמר בשו נתעה כי לא תבואהו בסברותיו רק רעה כי ידברו אל ה' סרה אשר לא יוכלו כפרה שנאמר "אדם תועה מדרך השכל בקהל רפאים ינוח". אל יהרסו אל ה' לראות, כי ה' אלהינו אש אוכלה הוא אל קנאות. והוא יראה את רצויי מתורתו נפלאות. אבל יחזו בפירושינו חידושים בפשטים ובמדרשים יקחו מוסר מפי רבותינו הקדושים. בגדול ממך אל תדרוש, בחזק ממך בל תחקור, במופלא ממך בל תדע, במכוסה ממך בל תשאל, במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות.

בין שתי הפסקאות המובאות כאן ניכר מתח בולט: בפסקה הראשונה רמב"ן מביא את האפשרות החיובית ששומעים ויודעי חן יחשפו 'לדברים נעימים', כוונתו היא כמובן לענייני הסוד. אולם בפסקה השנייה הוא למעשה גוזר על רוב רובם של הקוראים של פירושו שלא לעסוק בדבריו אלו אלא אם כן יש להם מורים מקובלים המסבירים להם את כוונת הדברים.

אכן, בשנים האחרונות קיבלו הדברים תפנית חשובה לאחר חשיפת התוספות שהוסיף רמב"ן לפירושו בארץ ישראל. כפי שהראו יהונתן יעקבס ויוסף עופר,³⁷ הפסקה השנייה היא הוספה מאוחרת שהוסיף רמב"ן לפירושו, מה שיכול להעיד על כך "שלאחר פרסום החיבור, נוכח רמב"ן שכמה מן הלומדים מגלים פנים שלא כהלכה בפירושי סתרי התורה שלו, ולפיכך הוסיף את דברי האזהרה והודיע כי מי שלא קיבל את תורת הסוד מפי מקובל חכם לא יוכל להשיגם בסברה". בעקבות גילוי זה, שב ועסק עודד ישראלי בכל העניין בהרחבה ועמד על המוקדם והמאוחר בגישת רמב"ן לעניין זה.³⁸ ישראלי טען כי דבריו של רמב"ן על שלמה המלך, כפי שהם באים לידי ביטוי בדרשתו על קהלת,³⁹ יכולים ללמד גם על האופן שבו רמב"ן תפס את תפקידו בעניין בשלבים המוקדמים של חייו:

ולפיכך נקרא קהלת מלשון קהלת יעקב, שהיה דורש בחכמותיו במעמד קהלה גדולה...יאמר כי הוא, מלבד החכמות שבספר הזה עוד היה יותר חכם ולמד דעת לעם ואזן וחקר ותקן משלים הרבה, שאמר חכמות מחקר ורזי שפלים, והאזין אותם לעם במשלים שתיקן להם. כי פעמים שהיו חכמות שאסור לדרוש בהם, כגון מעשה בראשית ומעשה מרכבה, ורומז אותן במשל...ולפיכך היה מזהירם להבין דבריו, כמו שאמר 'להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם',

³⁷ לעיל, הערה 2, עמ' 93-96.

³⁸ ע' ישראלי, "מוקדם ומאוחר בתולדות העברת הסוד בפירושי הרמב"ן לתורה", ציון עט, ד (תשע"ד), עמ' 477-506; הנ"ל, ר' משה בר נחמן (לעיל, הערה 3), עמ' 224-235.

³⁹ שעוועל, כתבי רמב"ן א, ירושלים, תשכ"ג, עמ' קעט-קפ.

כלומר שיבינו המשל ויבינו המליצה שהוא פשוט, ויבינו מה שהם חכמה וחיידה, כלומר סוד שאסור לפרשו.

מדברים אלו יש ללמוד שעל פי רמב"ן, האופן האזוטרי והחידתי שבו מוגשים לקורא הסודות לא נועד לחסום את דרכי הגישה אל הידע הקבלי בפני רוב מגיינם של הקוראים, אלא להפך, להציע בפני הקורא דרך ראויה להבנת סודות התורה. על פי ישראל⁴⁰ עמדתו של רמב"ן היא שיש לגלות את הסודות ולהרחיב את שורות 'יודעי החן' ו'המשכלים', אולם בד בבד יש להימנע מכתובה מפורשת ומפורטת שלהם. באופן זה מציע ישראלי להבין את העובדה שרמב"ן אכן צירף לדרשותיו ולפירושו לתורה פירושים 'על דרך האמת' ורמזים קבליים שונים מתוך מגמה להפיץ אותם בקרב הציבור, ולצידן הערות מתונות כגון 'המשכיל יבין'. אכן, בסוף ימיו,⁴¹ פירושים לא מוסמכים שנכתבו ונאמרו בספרד לדבריו של רמב"ן בעניינים אלו, עוררו את חרדתו והביאו אותו לשינוי גישה ולאזוטרויות חמורה וקפדנית המתבטאת בפסקה שהוסיף לפירושו בהקדמה לתורה. בהמשך לכך העירו יעקבס ועופר שם כי בין מאות התוספות שהוסיף רמב"ן לפירושו בארץ ישראל, רק מעטות מאוד עוסקות בעניינים ש'על דרך האמת' וברמזים. ישראל⁴² הסביר שבשל חרדותיו, לא שש רמב"ן לעסוק בסודות קבליים ולהוסיף עוד מהן לפירושו בערוב ימיו. הוא טען⁴³ שגם ההוספות המעטות בענייני קבלה שהוא כן הוסיף, נועדו, למעשה, 'למזער נזקים' בהבנות לא נכונות של סודות קבלה.

טענתי על אודות התוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה, חושפת פרטים נוספים בעניין פרשייה היסטורית-ביוגרפית זו. כאמור, על פי הצעתי, כאשר נשא רמב"ן את הדרשה בראש השנה, הוא השמיט לגמרי את הפירוש על דרך הסוד לעניין 'זכרון תרועה'. את הפירושים על דרך הסוד הוא הביא לא רק בפירושו לתורה אלא גם בדרשותיו המקודמות יותר שנשא בפני קהל. לעיל ראינו את דבריו של רמב"ן בדרשתו על דבר קהלת העוסקת בשלמה, המדגישים שם במפורש את הממד האוראלי של הדברים. אם

⁴⁰ ישראלי, ר' משה בר נחמן (לעיל, הערה 3), עמ' 230. על האפשרות שהיה שלב נוסף בחייו של רמב"ן, מוקדם יותר, שבו רמב"ן היה עוד יותר 'משוחרר' בגילוי סודות התורה, ראו מה שהציע ישראלי, מוקדם ומאוחר (לעיל, הערה 38) עמ' 505, ביחס ל'דרשה לחתונה'. אולם במחקרים מאוחרים יותר של ישראלי, במאמרו על דרשה לחתונה (ראו להלן, הערה 43) ובספרו לא מצאתי טענה זו. אכן, סביר בהחלט שדרשה זו נאמרה בפני קהל מצומצם של רבותיו של רמב"ן. כך כבר טען כ' הורוביץ, "דרשנים, דרשות וספרות הדרש" בתוך ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 312.

⁴¹ ראו בהרחבה את תיאור הדברים אצל ישראלי, שם, עמ' 224–235. 'לורברבוים, "האמנם קבלת הרמב"ן היא 'ידע סגור', ציון פב (תשע"ז), עמ' 328–330, חלק על התיאור ההתפתחותי של ישראלי בעניין זה. אולם ראו את תגובתו של ישראלי שם, עמ' 235 הערה 163. מאמר זה מחזק את גישתו העקרונית של ישראלי.

⁴² ישראלי, מוקדם ומאוחר (לעיל, הערה 38), עמ' 487.

⁴³ שם, עמ' 487–499. על התפתחות בגישתו של רמב"ן בדרכי לימוד הקבלה כשלעצמם, ראו י' ישראלי, "ביכורי קבלה ב'דרשה לחתונה' לרמב"ן, פעמים 153 (תשע"ח), עמ' 87–124.

תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה ומשמעותה לשאלת הפצת תורת הסוד

כן, החלטתו של רמב"ן להשמיט את הדברים מהדרשה מלמדת אף היא על שינוי בגישתו של רמב"ן להפצת תורת הסוד בערוב ימיו, המתבטאת לא רק בתוספות אזהרה אלא בהסתרה מוחלטת של הדברים.

יש להוסיף על כך שאין בעובדה שבעת שהכין רמב"ן את הדרשה לפרסום הוא בכל זאת כלל את דברי הסוד בעניין זכרון תרועה כדי לסתור טענה זו, משתי סיבות: ראשית, רמב"ן הוסיף לדרשה קטע שכבר פרסם בפירושו לתורה, ואין זה פרסום של קטעים ועניינים חדשים. שנית, יושם לב להבדל בין הדרשה לבין הפירוש לתורה במשפט הפותח את הקטע הקבלי. בפירושו לתורה הוא כתב "על דרך האמת", ואילו בדרשה הוא כתב "ומי שזכה להיות מקובל בסתרי התורה יראה הענין יותר מפורש בכתוב ולשון התורה יותר מבואר בו". מחד גיסא, כפי שהראה בהרחבה וולפסון,⁴⁴ כאשר רמב"ן כותב בפירושו לתורה את הביטוי "על דרך האמת", אין הכוונה רק ל'רמז' המנותק מפרוטו של מקרא, אלא לכך שזהו 'האמת' של הכתוב – פירוש על דרך הסוד הטמון במשמעותו העמוקה של הכתוב. בהקשר לזה, הדברים דווקא מתחברים לדבריו בדרשה על כך שהמשמעות הקבלית "יותר מפורש בכתוב ולשון התורה יותר מבואר בו". מאידך גיסא, הפתיחה במילים "ומי שזכה להיות מקובל בסתרי תורה" ולא במילים "על דרך האמת" יכולה ללמד על שינוי מגמה. הלשון "על דרך האמת" מכוונת בסופו של דבר לרוב הקוראים הנחשפים פעמים מספר לפירוש עם כמה רבדים: "על דרך הפשט", "דעת רבותינו" ו"על דרך האמת", גם אם הדברים נאמרו בדרך של משל ורמז. עם זאת, המשפט "ומי שזכה להיות מקובל בסתרי תורה" מדיר מראש את רוב הקוראים של הדרשה מקטע זה. משפט זה משתלב דווקא עם האזהרה החמורה שהוסיף רמב"ן להקדמתו לתורה, שבה גם נקט רמב"ן ביטויים דומים:

ואני הנני מביא בברית נאמנה והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר הזה לבל יסבור סברה ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דבר ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה זולתי מפי מקובל חכם לאוזן מקובל מבין.

אם כן, השינוי בגישתו של רמב"ן להפצת הסוד בשנותיו האחרונות בא לידי ביטוי בדרשה בשני פנים: פן אחד הוא שכאשר הדרשה נישאה על פה, הוא כלל לא עסק בענייני הסוד לעומת מה שכתב בפירושו לתורה. פן שני הוא שגם כאשר הוסיף את הדברים לדרשה בעת הכנתה לפרסום, הוא שינה את לשון הפתיחה ובכך הגביל את קריאת הקטע הקבלי רק ל'מקובל בסתרי תורה'.

לסיים עניין זה, מעניין לשים לב שלאחר שרמב"ן סיים את דבריו על סוד התרועה בקביעה "ואלו דברים מסתרי התורה הם ואין ראוי לדבר בהם ברבים וגם לא לכל היחידים", אף על פי שמדובר בקטע שהיה חלק מהדרשה במקור, הוא ממשיך ועוסק בהבדל שבין ראש השנה ליום הכיפורים וקובע שעשרת הימים הללו הם כנגד עשר

⁴⁴ ראו לעיל, הערה 25, עמ' 107–129.

הספירות. מדוע הדיון בעשר הספירות לא כלול באזהרה של הדברים שאין לאומרים רבים? מסתבר שרמב"ן מבחין בין 'סוגים' שונים של סוד, בין דיבור עקרוני על הספירות האלוהיות ובין דיבור על טכניקות שנועדו להעביר את האלוקות ממידה למידה.⁴⁵

ה. דרשות בימי הביניים – בין אמירתם להעלאתם על הכתב

חוקרים נחלקו בשאלה האם סוגת הדרשה בעולם היהודי בימי הביניים, ובייחוד בספרד, היא שיקוף של דברים שנאמרו לפני קהל⁴⁶ או שמא מדובר על יצירה העומדת בפני עצמה. ההנחה היא שיתכן שהבסיס הראשוני שלה הייתה רשימה של ראשי פרקים שנכתבו לצורך הדרשה.⁴⁷ בדבר דרשות רמב"ן, העיר ישראל⁴⁸ שבדרשת 'תורת ה' תמימה' יש מאפיינים רטוריים ברורים המלמדים שביסודה היא אכן נאמרה לפני ציבור. אולם בהמשך הוא ציין שניכר גם שהדרשה עובדה והורחבה לקראת פרסומה. באשר לדרשת ראש השנה, כפי שראינו לעיל,⁴⁹ למרות אורכה של הדרשה, דווקא בחלקים ההלכתיים והמורכבים של הדרשה מופיעות עדויות רטוריות ברורות המעידות על כך שהדרשה נישאה בעל פה. אך, כפי שהצעתי במאמר זה, ניתן לזהות לפחות קטע אחד שנוסף לקראת ההכנה לפרסומה.

יש לשים לנקודה נוספת בעניין זה. החוקרים שדנו בסוגיית הדרשות בימי הביניים והסיקו שהדרשה נאמרה במקור בעל פה, הניחו בדרך כלל שהצורה הכתובה של הדרשה הופיעה לאחר מכן. אולם לאור הצעתי באשר לתוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה, מוכח שלכל הפחות בדרשות רמב"ן הצורה הכתובה הראשונית קדמה להרצאת הדברים.⁵⁰ כלומר כאשר הכין רמב"ן את דרשתו, הוא כבר כתב אותה, התבסס גם על דברים שכבר כתב בעבר, ואף צירף לה לשונות רטוריים שיועדו להיאמר לפני הציבור כגון "טורח הציבור וכו'". אין מדובר רק על דברים שנאמרו 'באופן טבעי' וב'מקרה' במהלך דרישת הדרשה. כאשר הוא הכין את הדרשה לפרסום לאחר מכן, הוא מצד אחד הוסיף תוספות שונות, אך מצד שני שמר על הלשון המקורית של הדרשה. רק כך ניתן להבין את טענתי שבשלב ראשון, בעת כתיבת הדרשה, רמב"ן השמיט את דברי הסוד, אך החליט לצרפם לאחר מכן. לו כתיבת הדרשה נעשתה לאחר האמירה שבעל פה, קשה

⁴⁵ ראו את לשון רמב"ן בפירושו לתורה בראשית יח, כ.

⁴⁶ ראו M. M Saperstein, *Jewish Preaching 1200-1800*, New Haven 1989, pp. 5–22; י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975, עמ' 35–37.

⁴⁷ כך אצל ש' רגב, דרשה המסורה והכתובה: דרשות ודרשנים בימי הביניים, ירושלים תש"ע, עמ' 16, עמ' 21 ואילך. בקשר לדרשות רמב"ן כתב הורוביץ (לעיל, הערה 41, עמ' 311) שאין אלו דרשות רגילות שיכלו להיאמר בשבת רגילה. אולם לא ברור מדבריו מהי מסקנתו באשר לשאלה האם הדרשה נאמרה במקור בפני קהל.

⁴⁸ ישראלי, תורת ה' תמימה (לעיל, הערה 3), עמ' 191.

⁴⁹ ראו לעיל, ליד הערה 14.

⁵⁰ יש לציין שרגב עצמו (שם, עמ' 23) מעלה בדבריו תיאור של הכנת הדרשה שלפיו הייתה העלאת הכתב 'בצורה ראשונית' שקדמה לאמירה בעל פה. אולם מיד הוא מסייג ומציע 'או שנעשה מיד לאחר הדרשה'.

תוספת שהוסיף רמב"ן לדרשת ראש השנה ומשמעותה לשאלת הפצת תורת הסוד

למצוא פשר לתחיבה המאוחרת שיצרה אי סדר בדרשה, כפי שעלה בניתוח הדרשה במאמר זה.

ו. סוף דבר

עופר ויעקבס ציינו בהקדמה לספרם על תוספות רמב"ן לפירושו לתורה,⁵¹ שבדרך כלל נמנע רמב"ן, עד כמה שידעו מגעת, למחוק את הדברים שכתב בעבר והעדיף להוסיף מילים, משפטים ופסקאות. למרות זאת, הוא השקיע מחשבה רבה באופן הוספת הקטעים השונים על מנת ליצור פירוש הרמוני וזורם ללא חספוסים הנגרמים בדרך כלל משילוב קטעי תוספת מאוחרים.⁵² אולם, כפי שהראה ישראל,⁵³ ככל שמדובר על העתקת קטעים שלמים של רמב"ן מחיבור לחיבור, ניתן לראות גם מציאות אחרת שלפיה ההורקה מכלי לכלי אכן יצרה חספוס בסדר ובמבנה הדיון. זוהי גם המציאות הנגלית לפנינו בדרשת ראש השנה שבעיקרה 'מצד המסגרת הרחבה שלה - המבנה והתוכן, ההטפה האגדית וביאור ההלכות המתייחסות לראש השנה, וגם מצד ההתעוררות והשגב - הדרשה לראש השנה היא מעשה דרשן-אמן נפלא'.⁵⁴ רמב"ן שילם מחיר מסוים באשר לסדר הדיון בבחירתו לצרף לדרשה מגובשת היטב את הדברים שעל דרך הסוד, אך בזכות המחיר שרמב"ן שילם, אנחנו זכינו לחשוף עוד טפח בהיסטוריה של כתיבת חיבוריו והתפתחות תפיסותיו.

51 לעיל, הערה 2 עמ' 56-57.

52 שם, עמ' 60.

53 ישראלי (לעיל, הערה 3), עמ' 184-187.

54 שעוועל (לעיל, הערה 40), עמ' ריא.